

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Ind og ud af slaverierne

Den dansk-norske stats straffearbejdere i tidligt moderne tid

Heinsen, Johan Lund

Published in:
Arbejderhistorie

DOI (link to publication from Publisher):
[10.18261/issn.2387-5879-2018-01-02](https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2018-01-02)

Creative Commons License
CC BY-NC 4.0

Publication date:
2018

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Heinsen, J. L. (2018). Ind og ud af slaverierne: Den dansk-norske stats straffearbejdere i tidligt moderne tid. *Arbejderhistorie*, 22(1), 11-31. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2018-01-02>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Kart over distriktet Øster i København i 1757. På kartet ser man Gammelholm, tidligere kalt Bremerholm. Tegnet av Christian Gedde. Foto: Københavns Stadsarkiv

Ind og ud af slaverierne

Den dansk-norske stats straffearbejdere i tidligt moderne tid.

In and Out of Slavery

The penal labourers of the early modern Danish-Norwegian state

Johan Heinsen

Ph.d., lektor

Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet

E-post: heinsen@cgs.aau.dk

SAMMENDRAG

I tidligt moderne Danmark-Norge blev mandlige forbrydere ofte dømt til hårdt arbejde i institutioner kendt som slaverier. Arbejdet kom både hæren og flåden til gode. De største af denne type institutioner var Trunken (1620-1741), der var placeret på Københavns flådeværft, og Stokhuset (1741-1860), der lå i det nordlige København. Om natten var fangerne spærret inde i disse fængsler. Om dagen arbejdede de i større slæng på havnen eller rundt omkring i byen. Arbejdets primære funktion var opbyggelse og vedligeholdelse af statens militære infrastruktur, såsom skibe og fæstningsværker. Denne artikel bruger fængslernes fangeprotokoller i perioden 1690-1790 (4.300 fanger i alt) til at identificere de mange forskellige veje, som ledte mænd ind og ud af dette strafarbejde. Med inspiration fra Marcel van der Lindens arbejder med tvangsarbejdets globalhistorie bliver livet som straffefange undersøgt som tre momenter: indgang, selve udnyttelsen af arbejdskraften og udgang. Hvert af disse momenter kunne tage mange forskellige former. I mange tilfælde kunne straffefangens liv endda forme loops, hvor udgangen af én form for tvangsarbejde blot var begyndelsen på en anden. To individuelle livshistorier udforskes i artiklen for at vise den kompleksitet, dette i praksis kunne medføre.

Nøkkelord

Tvangsarbejde, militærstaten, fængsel, global arbejderhistorie

ABSTRACT

In early modern Denmark-Norway, male convicts were often sentenced to hard labour in institutions known as ‘slaveries’. The labour they performed benefitted the army and the navy. The largest of these penal labour institutions were the prisons Trunken (1620–1741), located at Copenhagen’s naval dockyard, and Stokkhuset (1741–1860) located in northern Copenhagen. At night, convicts were locked up inside these prisons. During the day, they worked in gangs at the docks or around the city. Their primary function was to assist in the building and maintenance of the state’s military infrastructure—ships and fortifications. This article uses prison registers from the period 1690 to 1790 (a total of 4300 convicts) to identify the many different paths that led men in and out of this type of penal labour institution. Using an approach inspired by Marcel van der Linden’s work on the global history of coerced labour, life as a convict labourer is analysed at three different moments: entry, extraction of labour, exit. Each of these moments is shown to hold many possible variations. Sometimes the lives of convicts even came to form loops in which exit from one type of coerced labour only meant entry into another. Two individual life stories are explored in order to show the complexity this could entail in practice.

Keywords

Forced labour, military state, prison, global labour history

Det tidligt moderne fængselsvæsen handlede ikke om indespærring som sådan, men om arbejde. Fængslet, som vi kender det, opstod som et biprodukt af en lang række eksperimenter med at gøre den kriminelle til en produktiv arbejder i statens tjeneste. Disse eksperimenter strækker sig i en dansk-norsk sammenhæng helt tilbage til midten af 1500-tallet, hvor staten for alvor begyndte at tage tøjlerne i straffesystemet. I Danmark-Norge oplevede mange mandlige dømte indtil midten af 1800-tallet, hvordan deres arbejdskraft blev udnyttet i de såkaldte slaverier – straffe- og tvangsarbejdsanstalter, der lå i tilknytning til militære anlæg. Straffearbejdet kunne vare nogle få dage, men for mange lød dommen på livslang trældom. For staten var disse straffearbejdere vigtig ufaglært arbejdskraft, der ellers skulle leveres af soldater og søfolk. På denne måde kan straffearbejdets institutioner ses i lyset af de arbejdskraftbehov, der opstod med opbygningen af magtstaten og etableringen/vedligeholdelsen af dennes militære infrastruktur. Først sidst i 1700-tallet skete et skifte, hvor det i højere grad blev den private sektors arbejdsbehov, straffearbejdet skulle dække.

Denne artikel undersøger de veje, der førte disse mænd til slaverierne, hvad de oplevede under arbejdet i selve institutionerne, samt hvordan deres straffearbejde sluttede. Med inspiration fra den globale arbejderhistories metoder, særligt Marcel van der Lindens undersøgelser af det ufrie arbejdes karakter, udforsker artiklen disse tre momenter og deres tvang. Artiklen bygger på en database over alle de indsatte i Københavns vigtigste slaverier, Trunken på Bremerholm og Stokkhuset. Datasættet er komplet for perioden 1690-1790 og omfatter i alt 4.300 personer. Vi kender ikke det komplette antal slaveridømte i Danmark-Norge i perioden, men et skøn kunne være, at de 4.300 udgør et sted mellem halvdelen og en tredjedel af dem. Database er konstrueret med afsæt i fængslernes fangeprotokoller og

gør os i stand til at identificere mønstre i, hvordan forskellige samfundsgrupper (ofte allerede bundet i ufrie arbejdsforhold før deres overtrædelse) endte i lænker, samt hvordan de slap ud af dem igen. Materialet kan således tegne konturerne af en form for kollektiv biografi over den dansk-norske stats mest ufrie arbejdere.¹

DEN TRANSNATIONALE VENDING I ARBEJDERHISTORIEN

Historiefagets vending imod transnationale og ofte ligefrem globale problemstillinger inden for de sidste par årtier har haft afgørende indflydelse på arbejderhistorien. Når arbejderhistorikeren pludselig skal kunne skue ud over mere end blot Vesten, træder det frie lønarbejdes karakter som en historisk anomali tydeligt frem i lyset. Den globale arbejderhistorie, som har fået fart i de seneste ti år og især udspringer af tanker formuleret af forskere ved International Institute of Social History i Amsterdam, har således bidraget til et stadig større fokus på ufrit arbejde.² Det har især været det transatlantiske slaveri, der har været forsøgt inkorporeret i en historie om kapitalismens fremkomst, men også andre grupper af ufrie arbejdere er blevet studeret.³ Det gælder eksempelvis hoveriarbejdere, søfolk og straffearbejdere.⁴ Det er sidstnævnte form, der undersøges her. Straffearbejdet var således en afgørende og på mange måder symptomatisk del af statens forsøg på at mobilisere sin befolkning i tidligt moderne tid. Fængslet som institution blev til som et spildprodukt af denne mobilisering af de straffede til arbejde i statens tjeneste, og arbejdet står stadig i dag centralt i fængselsinstitutionernes virke og dagligdag, omend det siden midten af 1800-tallet ikke har været økonomiske hensyn, der har haft forrang.⁵ Desuden giver fængselsarkiverne indsigt i et bredt snit af befolkningsgrupper og hjælper os på den måde til at se den tvang, der var del af livet for størsteparten af den tidligt moderne befolkning, og som de af og til vovede at udfordre.

HVAD ER UFRIT ARBEJDE?

Men hvad gør egentlig ufrit arbejde *ufrit*? Historikere taler ofte om tvungent og ufrit arbejde, men det er ofte uklart, præcis hvad der definerer elementet af tvang/ufrihed. Det gør ikke sagen bedre, at lønarbejdet i sig selv indeholder elementer af ufrihed, og at slave-riet modsat ofte involverede strukturelt betingede friheder – for eksempel at de slavegjorte i Atlantens plantageøkonomier fik «fritid» for at kunne dyrke afgrøder til at brødføde

1. Alle kvantitative angivelser stammer fra denne database, der er bygget på grundlag af materiale i arkivet for «Holmens chef», hovedsagelig kasse 1, 15 og 16, samt de såkaldte slaveruller nummeret 33-40 i arkivet for Københavns Stokhus. Begge disse kildegupper findes i Rigsarkivet (RA), København.
2. For en introduktion til dette felt og dets hovedtekster se Eckert 2016. Denne udvidelse af arbejderhistoriens subjekter har dog også mødt marxistisk kritik, se f.eks. Brass 2017.
3. Et nøgleværk i denne udvidelse af fokus har været Linden 2008.
4. Se eksempelvis Stanziani 2009; Rossum 2015; De Vito & Lichtenstein 2015.
5. Overgangen til et «moderne» fængselsvæsen (hvor arbejdet spillede en mindre prominent rolle) i 1800-tallet er beskrevet indgående af Smith 2003.

sig selv.⁶ Tvang og ufrihed er således ikke nødvendigvis synonyme, for nogle former for arbejde kan begynde med en tvang (for eksempel slavegørelse, kidnapning eller dom), mens selve arbejdet indebærer friheder. Modsat kan nogle arbejdsrelationer begynde med arbejderens frivillige indtræden i relationen, men derimod være nærmest umulige at slippe ud af igen og dermed indeholde et potentielt tvangselement. Et godt eksempel på det sidste er servinger og lejesoldater, der ofte lod sig hverve frivilligt, men derved bandt sig i en længere årrække. Ved nærmere eftersyn synes der således altid at være tale om gradueringer frem for klare skel, når vi taler om ufrihed. Helt symptomatisk kan vi bemærke, at den fuldstændig fastlåste (tvungne) krop som sådan ikke i stand til at levere ret meget arbejde. Dermed bliver forvirringen total.

I et nyligt bidrag til diskussionen har en af feltets grundlæggere, den hollandske global- og socialhistoriker Marcel van der Linden, forsøgt at udvikle grundstenene til en analytisk ramme, der kan hjælpe os til at forstå, hvad det er ved denne type af arbejdsrelationer, der gør dem ufrie. Jeg vil her prøve at give et bud på, hvordan man kan gå videre med de ideer, van der Linden skitserer. Jeg bruger straffearbejdet i Københavns slaverier som case, men i princippet kan modellens grundelementer overføres til enhver anden form for ufrit arbejde.⁷

Det, som gør van der Lindens model nyttig, er først og fremmest dens forsøg på at definere, hvori tvangen ligger. Dette gøres ved at analysere tre forskellige *momenter* i den enkelte tvungne arbejders liv. Modellen er således fokuseret på individet. Dette kan sagtens kritiseres, men grebet gemmer nogle potentialer – især hvis vi (som jeg her vil forsøge) gør det diakrone fokus endnu mere udtalt. De tre momenter i den tvungne arbejders liv, som van der Linden dissekerer, er arbejderens indgang til en bestemt arbejdsrelation, selve udnyttelsen af dennes arbejdskraft og sidst, men ikke mindst, arbejdsrelationens ophør.

I første og sidste moment (indgang og udgang) arbejder van der Linden med to variationer, der kan genkendes i en lang række forskellige typer af arbejdsrelationer: Den ene er *fysisk tvang*. Ved indgangen kan dette være eller ikke være medieret af penge. Et eksempel på fysisk tvang, der ikke involverer en monetær dimension, er kidnapning eller skat betalt ved arbejdet selv. En version, der involverer penge, kan være former for gældsslaveri. I begge variationer er der dog oftest en trussel om straf, såfremt arbejdet ikke udføres. Med fysisk tvang sigtes således på former for arbejde, hvor det vil medføre straf ikke at indvilge i at levere det arbejde (eller de penge), en anden part kræver.

Den anden mulighed er former, hvor der er et *begrænset valg*. Her finder vi eksempelvis det fænomen, at folk til forskellige tider har solgt sig selv til slaveri for at undgå værre scenarier. Vi finder selvfølgelig også her det lønarbejde, folk tager, fordi alternativet (om end det ikke ville medføre straf) ville være ubærligt. Det, som forener disse ganske forskelligartede former, er således, at de involverer et valg, der dog er påvirket af omstændigheder, der gør, at dette valg ofte så godt som træffer sig selv. Det har i forskellige sammenhænge været diskuteret, om der burde være en tredje kategori, der kunne kaldes «virtuelt valg», i de til-

6. Lønarbejdets tvang blev formuleret i berømte vendinger af både Marx og Engels, se eksempelvis Marx & Engels 1848/2012: 49. Om plantageslaveriets «friheder» se for eksempel diskussionen af plantagens dagligdag i Olsen 2017.

7. Linden 2016. Modellen synes delvis at bygge på iagttagelser gjort af Steinfeld & Engerman 1997.

fælde, hvor arbejderen stilles over for muligheden for frit at vælge at træde ind i en arbejdsrelation, men samtidig er sig bevidst, at alternativet ville være, at han/hun blev tvunget til det samme arbejde.⁸ Van der Linden berører ikke denne form for begrænset eller virtuelt valg. Til gengæld inkluderer han muligheden for et decideret frit valg, da det selvfølgelig er muligt, at et arbejde, hvor selve indgangen ikke har et element af tvang, kan vise sig at have elementer deraf i selve arbejdsprocessen eller kan have begrænsninger i mulighederne for at forlade det.

De samme to sondringer (fysisk tvang og begrænset valg) anvendes i analysen af arbejdsforholdets ophør. Den fysiske tvang antager igen to former: Man kan være tvunget til at træde ud af arbejdet, enten af arbejdsgiveren eller af en udefrakommende instans (for eksempel krig). Eller man kan være tvunget til at blive, men modsætte sig tvangen og forlade arbejdet alligevel (men dermed risikere straf). Det begrænsede valg findes i former, hvor det er muligt at slippe ud, men på en eller anden betingelse. En sidste mulighed for exit er selvfølgelig døden. Denne kan dog også i nogle tilfælde tænkes som et begrænset valg – eksempelvis valgte ganske mange slavegjorte i den transatlantiske slavehandel aktivt at tage livet af sig.⁹ Samme fænomen ses i forbindelse med straffearbejdet.

Imellem disse to former finder vi selve udnyttelsen af arbejdskraften. Også her identificerer van der Linden forskellige variationer, der kan tænkes som forskellige momenter af tvang. Denne kan ske ved tre forskellige typer af incitament. Der kan selvfølgelig være en form for compensation, der kan være monetær eller tage form af andre goder. Der kan være decideret tvang – igen med en trussel om fysisk overlast eller anden form for disciplinær eller materiel konsekvens for ikke at udføre arbejdet. Der kan også være tale om, at arbejderen engageres og dermed lader sig udnytte, det være sig af stolthed, glæde ved arbejdet (sammen med andre), loyalitet over for et fællesskab eller for at få anerkendelse.

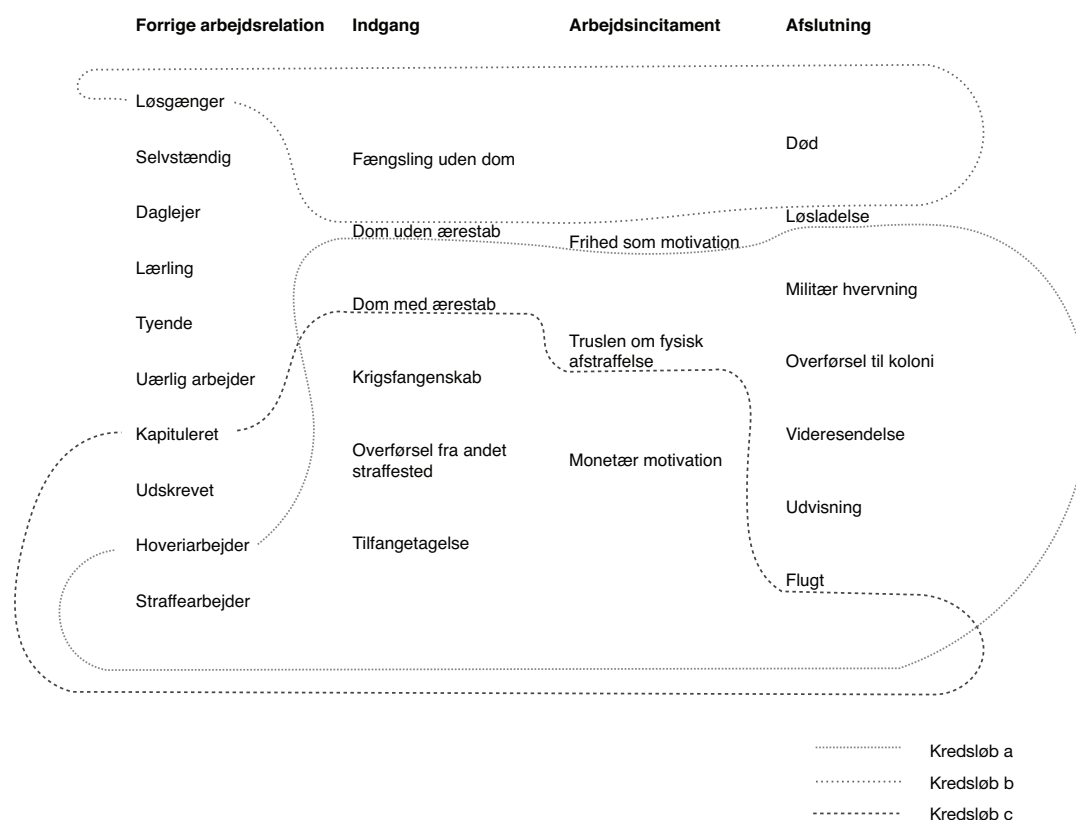
PÅ JAGT EFTER MØNSTRE I TVANGSARBEJDERES LIVSLØB

Alle disse forskellige momenter kan kædes sammen i forskellige variationer. Tager man alle van der Lindens forskellige kategorier med, får man således potentielt 770 forskellige kombinationer, der hver især peger på en specifik form for tvungen arbejdsrelation, som den udspiller sig for arbejderen. Det er dog ikke det, som er mit ærinde her. I mine øjne ligger styrken ved van der Lindens model netop i, at den kan hjælpe os med at tænke diakrone sammenhænge i konkrete livsforløb. Studerer vi den enkelte arbejder, vil vi således se denne bevæge sig igennem modellens tre stadier. Det mest interessante bliver i denne forbindelse, hvordan både indgangen og udgangen med dette blik knytter sig til henholdsvis udgangen og indgangen af andre arbejdsrelationer, der også ofte vil vise sig at have momenter af ufrihed. Kigger vi på individuelle livsforløb, ser vi således ofte, hvordan arbejdere er trådt ind og ud af ufrie arbejdsrelationer, der på den måde linkes sammen. Vi kan tænke det mønster, der dannes, som *kæder af ufrihed*.

8. Dette skete eksempelvis under sessionen Nordic States and Free/Unfree Labour på Nordic Labour History Conference i Reykjavik i november 2016.

9. For diskussioner af slaveselv mord se Snyder 2010; Smallwood 2008: 179-80; Rediker 2007: 288-91.

Skal vi benytte van der Lindens model til studiet af konkrete historiske cases, må vi således indtænke, hvad der er sket før, og hvad der sker efter henholdsvis indgang og udgang. Jeg har i model 1 konstrueret en modificeret version af van der Lindens model med de variationer, der kan tænkes i forbindelse med det tidligt moderne straffearbejde i slaverierne. Den gør det allerede ved første øjekast klart, at straffearbejdet indeholder ganske mange variationer. Der er således mange forskellige veje ud og ind af denne form for tvangsarbejde. I modellen har jeg før indgang tilføjet en kategori, *den forrige arbejdsrelation*, der skal gøre det muligt at tænke ufrihedens sammenkædede karakter, som den enkelte straffearbejder oplevede den.

Modell I

Straffearbejdets tvangsmomenter og hyppige kredsløb

FRA ONDT TIL VÆRRE: GRADER AF UFRIHED

Straffearbejderne i slaverierne kom fra et væld af forskellige arbejdsrelationer, hvoraf kun de færreste kan siges at være frie som sådan. I det følgende vil jeg kort gennemgå de mest almindelige typer.

Løsgænger var en tilstand af frihed, men også sårbarhed. De mennesker, myndighederne stemplede som løsgængere, var ikke nødvendigvis tiggere. Mange af dem var også omvandlede daglejere eller småhandlende. I mange sager fornemmer man, at betegnelserne *daglejer* (altså midlertidigt lønarbejde) og *løsgænger* er uløseligt bundet til hinanden. Der kunne

være tale om mennesker, der i nogle sæsoner tog småjobs, for eksempel i landbruget, men som resten af året strejfede om og levede på må og få. Andre var fuldtidstiggere eller kriminelle. I løbet af 1500-tallet var ledigheden med tiggeriet blevet ulovlig, og det tidligt moderne samfund var reelt et, hvor det ikke at have en herre for de laveste klasser var ensbetydende med en udfordring af loven. Den såkaldte Koldingske Reces fra 1550'erne tillod enhver at gøre en løsgænger til sin «træl». Staten benyttede sig også af denne mulighed, og slaveriernes tidligste form – knyttet til opbygningen af flådens anlæg og en række fæstninger i slutningen af 1500-tallet – var tiltænkt netop denne gruppe.¹⁰ Da det første politivæsen i 1680'erne blev oprettet, var det med tilladelse til at pågribe løsgængere og sælge dem til militæret.

Løsgængernes modstykke blandt samfundets mere velstående var de selvstændige næringsdrivende. Disse var imidlertid særdeles sjældne blandt fængslernes indsatte. Tjenestefolk og lærlinge, der på hver sin måde havde bundet sig til en herre (ofte ufrivilligt) og dermed ikke kunne sige op uden herrens velvilje og samtidig var genstand for dennes tugt, var derimod mere hyppige gæster.¹¹ De blev ofte dømt for den forbrydelse, der i tiden omtaltes som «utroskab» og reelt oftest dækkede over mindre tyverier fra herrens ejendom.

Såkaldt uærligt arbejde dækker over rakkere, natmænd og bødlers virke, der i samtiden var stigmatiseret. Betegnelsen uærlig betyder, at disse personer blev set som æreløse i juridisk og moralsk forstand. Som kulturhistorikeren Tyge Krogh har vist, var disse grupper – især natmændene – også del af organiserede netværk af tyve og hælere, ligesom deres huse kunne bruges som gemmesteder for folk på forskellige former af flugt. I forhold til denne gruppes ringe antal fylder de da også uforholdsvis meget i fængslerne – som regel grundet forskellige former for berigelseskriminalitet. Deres arbejde var som sådan frit, men deres uærlighed gjorde modsat, at de ikke rigtig havde nogen alternativer til denne type erhverv.¹²

En anden gruppe, som ikke rigtig havde frit valg, var bønderne, der i store dele af perioden var bundet til deres gods og reelt var forpligtet til at overtage fæstegårde, hvis disse var ledige. De var desuden forpligtet til at yde hoveri på hovedgodset.¹³ Fra og med begyndelsen af 1700-tallet var bønderne også bundet til landmilitsen, ligesom søfolk var det til flåden.¹⁴ En vigtig kategori af arbejdere, der fra tid til anden blev til straffearbejdere, var derfor naturligt også de udskrevne soldater og matroser.¹⁵ I antal blev de dog overgået af lejesoldaterne, der numerisk var klart den største gruppe i slaverierne. Lejesoldaterne var ofte tyske, men kunne også komme fra andre steder i Centraleuropa. De var et heterogent element i tidens bysamfund, hvor garnisonerne betød, at en stor gruppe af svært underbetalte mænd, ofte ugifte, skulle forsøge at hutle sig igennem tilværelsen.¹⁶ Ofte fik soldaterne lov til at tage lønarbejde, hvorved de kunne lette hærens budget, når de ikke behøvedes til militærtjeneste. I København, hvor de fleste af de eksmilitære straffefanger havde boet før deres straf, var der typisk var 7-8 regimenter garnisoneret på et givet tidspunkt. Disse

10. Sammenknytningen af løsgænger og tvangsarbejdsinstitutionernes fremkomst er studeret i Krogh 1987. Løsgængeriet har en relativt stor historiografi og er blandt andet diskuteret i Peter Wessel Hansens arbejder. Se eksempelvis Hansen 2007/2008: 5-62.

11. Tjenestefolks arbejdsvilkår og den tvang, dette indebar, er analyseret grundigt af Østhus 2013.

12. Krogh 2000.

13. Litteraturen om fæstebønderne er stor. Af socialhistoriske værker bør især nævnes Bjørn 1981.

14. Om reformerne af flåden i 1700-tallet se Seerup 2010.

15. Om matrosernes forseelser se Heinsen 2017a.

16. En grundig diskussion af soldaternes kriminalitet findes i Krogh 2017.

lejesoldaterne udgjorde både her og andre steder i landet et veritabelt proletariat, der kunne ansættes ved eksempelvis byggerier. Typisk havde de hvervede soldater «kapituleret», hvilket vil sige, at de havde underskrevet en kontrakt, der for en årrække (som regel otte) dikterede, at de var bundet til den danske stat. Ligesom fæstebønder og tjenestefolk havde de dermed heller ingen mulighed for at opsige deres bånd. Både udskrevne og hvervede blev af denne grund ofte fanget i desertionsforsøg, ligesom deres fattigdom kan forklare deres stadige deltagelse i tyverier.¹⁷ Ekssoldater udgjorde i alt omkring 40 procent af de indsatte i slaverierne – et tal, der skal læses i lyset af, at soldater i København udgjorde under 10 procent af byens indbyggertal (der steg fra godt 50 000 til 100 000 i perioden).

En sidste gruppe, der ankom til slaverierne, er straffearbejdere andre steder fra. Som straffearbejder i det dansk-norske konglomerat kunne man således risikere at cirkulere rundt imellem forskellige straffesteder. Denne cirkulation var typisk dikteret af arbejdsbehov. Eksempelvis sendte man i 1700-tallet grupper af fanger til Christiansø og Kronborg, hvor disse arbejdede med at befæste strategisk vigtige punkter i forsvaret imod svenkerne.¹⁸ Hvis en straffefange skabte uro eller flygtede fra en straffeinstitution, kunne vedkommende dog også risikere at blive overført af denne grund.¹⁹

Vi ser altså, hvordan straffefangerne reelt kom fra en lang række af forskellige arbejdsrelationer, der involverede deres egne momenter og grader af ufrihed. Vi ser også, at dette havde indflydelse på den kriminalitet, de blev dømt for. Reelt var deres overtrædelser således ofte forbrydelser mod arbejdsrelationens bånd eller knyttede sig til den fattigdom, disse medførte. Som vi skal se i det følgende, var denne forrige arbejdsrelation også en markant faktor i forhold til at bestemme, hvordan straffearbejdet forløb og afsluttedes.

UDEN PROCES ELLER DOM

Dette begynder at vise sig, allerede når vi studerer disse arbejders veje ind i tvangsarbejdsinstitutionerne. Her var der en forbavsende variation af muligheder.

Nogle ankom uden en egentlig dom. Det var typisk løsgængerne. I slutningen af 1500-tallet befalede kongen sine lensmænd, at de skulle pågribe løsgængere i stort antal og sende dem til København.²⁰ Fra 1619 til 1684 krævedes der ganske vist en dom over dem, men herefter fik politimyndighederne – først i København og siden andre steder – myndighed til at smide løsgængerne i fængsel, uden at man førte det, vi forstår ved en egentlig proces.²¹ I slaverierne ser vi, at der i perioder kommer løsgængere uden dom, mens det i andre perioder nærmest ikke sker. Deres antal er dog aldrig særligt stort. I tugthuset på Christianshavn (rigets største tugthus) var dette langt mere almindeligt, og i slutningen af 1700-tallet – institutionens arkiver for denne periode er fyldestgørende nok til at rekon-

17. For mere om lejesoldater se Petersen 2002. For en diskussion af soldatermarkedet i Nord- og Centraleuropa se Kamp 2016.

18. De fanger, som sendtes til Christiansø, er beskrevet i Dalgas 2014.

19. Heinsen 2017b: 144.

20. Disse initiativer er blandt andet beskrevet i Olsen 1978.

21. Det tidlige politivæsen og dets rationale har været diskuteret af Mührmann-Lund 2016.

struere fangesammensætningen – ser vi, at gruppen af indsatte uden dom er den kvantitativt største.²²

Den mest hyppige måde at ende i slaverierne på var derimod at modtage en dom. Det typiske var en dom uden noget formelt og juridisk ærestab. Disse domme kunne være korte – i anden halvdel af 1700-tallet helt ned til nogle få dage, nogle gange divideret i brøker såsom 14 1/4 dag. Disse meget specifikke tidsangivelser kunne skyldes, at fængslet erstattede et bødekraft, der så blev omregnet til tid. For mange var dommen dog en livstidsdom. Omkring 51 procent af de indsatte havde således fået påbud om livsvarigt straffearbejde i lænker. En lille gruppe var indsat uden nogen specifik tidsbestemmelse, men skulle sidde, indtil de modtog «kongens nåde». Som vi skal se, var længden af dommen en vigtig faktor i forhold til at bestemme, hvordan straffefangen selv valgte at tackle sit ophold.

En livstidsdom var dog først for alvor en faktisk livstidsdom, hvis den indsatte også mistede sin ære. De æreløse blev set som uegnede til kongens gunst og havde derfor ingen udsigt til at opnå de regelmæssige benådninger, ligesom der heller ikke var nogen udsigt i at skrive petitioner om formildelse.²³ Alle straffereformer, der involverede bøddlen, gjorde den straffede «uærlig». 25,7 procent af fangerne, altså omkring halvdelen af de fanger, som modtog en livstidsdom, var også gjort uærlige. Tabet af ære medførte et konkret tab af status, og en æreløs kunne eksempelvis ikke vidne imod en ærlig person.²⁴ Vi ser, at ærestabet bliver sjældnere igennem perioden.

En mere sjælden vej ind i slaverierne var at være krigsfange. Under svenskekrigene husede straffeinstitutionerne således også grupper af krigsfanger, der udførte det samme arbejde som de andre grupper. Enkelte grupper af disse krigsfanger oplevede sågar at blive solgt videre til fremmede hære.²⁵

Endelig kunne en vej ind i slaveriet være at blive fanget efter at have flygtet. Det kunne både være fra slaverier eller tugthuse. At forblive på fri fod efter en flugt blev i perioden stadig sværere, i takt med at statens kontrol med sine territorier og de mennesker, der bevægede sig rundt i dem, blev stærkere. I begyndelsen af 1700-tallet var undvegne fangers succesrate i denne henseende over 70 procent. I 1780'erne var den faldet til omkring 40 procent. Nogle fanger blev pågrebet mange år efter deres flugt. Den fange, som i perioden var borte længst tid før sin pågribelse, var den uærlige livsfange Niels Hansen, der flygtede fra arbejdet på Kastellet i København den 30. december 1773 og først blev pågrebet i januar 1787. Han var således borte i hele 4.773 dage. Nogle prøvede lykken igen og igen. For eksempel var en anden fange, der ligeledes hed Niels Hansen, væk to gange af flere års varighed. Denne Niels Hansen blev dømt i Roskilde og indsat i Trunken på Bremerholm i juni 1718 efter et tyveri. Han blev i 1733 sendt til Christiansø, tilsyneladende fordi han var ganske ferm til at slippe væk. Undervejs havde han været borte i først 783 dage og siden i hele 3.220, det vil sige i henholdsvis næsten to og ni år! Disse to navnebrødre var dog undtagelser. De fleste flygtede fanger blev pågrebet inden for få uger.

22. RA, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, Mandal over Børne- og Rasphusets lemmer, 1773–1806.

23. En række værker har diskuteret æresforestillingerne i perioden. Se eksempelvis Matthiessen 1910/1962; Appel 1999; Sandmo 2002; Krogh 1994.

24. Danske Lov (1683), paragraf 1-13-19 og 1-13-20.

25. Östlund 2014.

Fra 1741 sonet fanger som var dømt til tvangsarbeid og slaveri blant annet i Københavns Stokhus. Foto: Johannes Hauerslev / Københavns Museum

ARBEJDET OG DETS INCITAMENTER: LØSLADELSE, VOLD OG PENG

Den måde, hvorpå disse to sæt af variable – den forrige arbejdsrelation og indgangen til slaverierne – kan kombineres, får betydning for de to næste sæt af kategorier. Først skal vi se på, hvordan den indsatte fik incitament til selve arbejdet.

Der var som regel tale om hårdt fysisk arbejde. Modsat tugthusfangerne arbejdede de indsatte i slaverierne uden for fængselsmurerne, ofte i relativt store slæng. Hver morgen blev fangerne mønstret uden for fængslet. Her blev de visiteret, og de lænker, der identificerede dem alle som fanger, blev også undersøgt. Derefter blev fangerne fordelt ud på arbejdspladserne, hvis ledere allerede havde givet besked om, hvor mange fanger der skulle bruges. På flådeværftet skulle der eksempelvis slæbes tømmer og losses pramme. Andre fanger blev ført ud i byen. Under gangen til disse arbejdspladser blev de fra 1730'erne og frem lænket sammen, nogle gange i lange «sluttekæder». Under både transporten og arbejdet blev de eskorteret. De gevaldigere, som fra 1741 og frem eskorterede fanger fra Stokhuset hver morgen, skulle være bevæbnet med både knipler og ladte pistoler og havde i tilfælde af oprør lov til at skyde slaverne, uden at de kunne tiltales derfor.²⁶ På de mange, ofte militære, byggepladser, hvor fanger arbejdede, var der tale om hårdt fysisk arbejde og korporlig disciplin. De byggede volde, skanser, veje og broer. Et andet tilbagevendende arbejde var opmudringen af

26. RA, Forsvarskommandoen, Kommandanten i København, Stokhusets arkiver, Instruks for stokhusinspektør Kaptajn Romanus 1819 mm., «Instruction for Arrest-Forvalteren i Stockhuset Peter Sörensen Præsten», 1772.

kanalerne og ved Holmen. Dette arbejde foregik i trædemøller. Større grupper af fanger blev også hver morgen leveret til hærens bagerier. Med andre ord byggede og vedligeholdt slaverne statens militære infrastruktur. Arbejdet ved slaverier andre steder i riget havde samme karakter. Straffearbejdet lettede statens behov for at betale andre for at gøre arbejdet – altså primært soldater, men også søfolk. Disse kunne i stedet gives fripas til at søge lønarbejde eller bruges andetsteds. På denne måde var arbejdet en integreret del af byens militære arbejdsmarked. Arbejdet betød også, at fanger havde regelmæssig kontakt med andre dele af samfundet – primært de søfolk, soldater og håndværkere, de ofte delte arbejdsplads med.

For mange af disse straffearbejdere var en klar motivation til at udføre dette hårde, opslidende manuelle arbejde selve friheden. For fanger med korte domme handlede det om at vente og ikke gøre sig uheldigt bemærket på nogen måde, der kunne koste en forlængelse af straffens varighed. Særligt god opførsel har efter alt at dømme også kunnet hjælpe fanger med længere domme i forhold til benådning.

For de uærlige var friheden derimod ingen motivator; den ventede dem ikke, medmindre de selv tog den gennem flugten. De var således primært motiveret af truslen om fysisk afstraffelse. De fangefogder og justitssergenter, der var deres foresatte i det daglige, havde som allerede nævnt relativt brede beføjelser, når det kom til fysisk afstraffelse. Dette kan på ingen måde overraske. Slaverierne var trods alt del af større militære institutioner, hvor truslen om vold som incitamentsstruktur var hverdagskost.

En tredje form for motivation var monetær. Fra midten af 1700-tallet begyndte man at udbetale en mindre sum til fangerne for deres arbejde. For denne kunne de købe ekstra mad, tobak eller brændevin af marketenderen – eller forskellige ting igennem fangernes interne tuskhandel. Der var tale om beskedne midler, men for en fange gjorde de en stor forskel. Disse midler synes også at være blevet vigtige, da man fra 1764 begyndte at leje fanger ud til private arbejdsgivere. Disse skulle selv stå for afhentning og levering af fangen i slaveriet, men kunne ellers bruge denne, som de ønskede. Prisen var 6 skilling om dagen. Dog var det forbudt at bruge fanger til skriverarbejde – givetvis fordi man frygtede, at de ville bruge lejligheden til at udfærdige falske dokumenter.

I Trunken havde man ikke betalt løn til fangerne, men dette skabte alvorlige problemer. Fangerne skulle nemlig bruge penge, hvis de ville have tobak og alkohol eller andre fornødenheder. Dette resulterede i 1720'erne i flere store fangekomplotter, men også i, at fanger løbende solgte deres (eller deres svagere medfangers) mad til soldater og matroser.²⁷

En sidste form for motivation skal nævnes, om end denne knytter sig til en anden form for arbejde udført af fangerne. Nogle fanger brugte nemlig også deres aftener og nætter på mindre håndværk. Dette kunne man bruge til gaver til besøgende eller sælge til fremmede under arbejdet rundtomkring i byen.²⁸ Dette «frivillige» arbejde var således motiveret på en anden måde end det, der skulle leveres til staten.

27. Heinsen 2017b: 125-156.

28. Lignende arbejde gjort af 1800-tals fanger er beskrevet i Nielsen & Nielsen 2005: 91-92.

FRA UFRIHED TIL UFRIHED

Dermed kommer vi til ophøret. Dette punkt viser sig dog ved nærmere eftersyn ofte at være begyndelsen på et nyt ufrit arbejdsforhold.

Som nævnt i gennemgangen af van der Lindens diskussion var døden for nogle straffefanger et aktivt valg, og selvmord og selvmordsforsøg var ikke ualmindeligt. Vi finder også flere sager, hvor fanger forsøgte selvmordsmord – altså begik mord for selv at blive henrettet og dermed modtage den religiøse assistance, henrettelsesceremonien i perioden indebar.²⁹ De fleste fanger døde dog af sygdom. Den elendige kost betød, at de indsatte i slaverierne var særdeles udsatte, når tidens epidemier hærgede. Eksempelvis udslettede pesten i 1711 næste hele fangebesætningen på Bremerholm, men mindre epidemier, eksempelvis de tilbagevendende influenzaepidemier, tyndede voldsomt ud blandt dem. Af de godt 4300 fanger, hvis fængselseksistens jeg har kortlagt, døde 969 under opholdet. Til dette antal skal lægges de af de 377, der blev sendt videre til andre institutioner, hvor mange af dem døde. Vi kender dog ikke sidstnævnte antal med fuldstændig sikkerhed, men tilsammen må det dreje sig om omkring 25 procent.

Den hyppigste måde at forlade institutionerne på var ved løsladelse. 1740 af de undersøgte blev således slået ud af jernet igen i levende live. Dertil skal lægges dem, som er regnet med i de efterfølgende kategorier. Mange fanger eller deres familier skrev petitioner til kongen for derved at forsøge at skrive sig til dennes nåde. Dermed kunne straffetiden afkortes eller en livstidsdom ændres.³⁰ På denne måde kunne løsladelsen være et udtryk for fangens egen handling. Andre fanger blev løsladt som nådeshandlinger i forbindelse med begivenheder i kongefamilien, såsom fødselsdage. Løsladelse før tid skete ofte på forskellige betingelser, såsom at den løsladte tog en bestemt tjeneste.

En hyppig variant af sidstnævnte var afslutning ved militær rekruttering. Det altid mandskabshungrende militær brugte således nogle gange ærlige fanger – som regel med en militær baggrund forud for deres indsættelse – som rekrutter. De lader ofte til at være blevet givet mindre ærefulde roller, for eksempel jobbet som regimentprofos, altså den, som skulle straffe regimentets soldater for mindre disciplinære forseelser. Dermed kunne man afslutte sit fangenskab ved at blive bundet til militæret. Dette skete for mindst 255 af de undersøgte. Det er muligt, at det også skete for flere, men at det blot ikke er nævnt i protokollerne. Denne vej lader til at være hyppigst i krigstid – givetvis fordi dette satte ekstra pres på mandskabsbehovet. Desuden ved vi, at mange efter den normale løsladelse lod sig hverve til hæren eller drog til søs. Vi ved ikke, hvordan kapitulationsvilkårene har set ud for de rekrutter, der blev hvervet direkte fra fængslet, men de har næppe været gunstige.

En anden variant af betinget løsladelse var bortvisningen. Denne brugte man især til at slippe af med udenlandske kriminelle, såsom tyske lejesoldater, eller jøder. Af de undersøgte ved vi, at 89 blev løsladt med kravet om aldrig at vende tilbage til Danmark. Der gemmer sig dog efter alt at dømme mange flere iblandt dem, som er opgjort som løsladte, for det er kun i perioder, at denne variation er eksplicit noteret i fængselsprotokollerne. Som regel blev den bortviste sat om bord på et købmandsskib med destination mod en

29. Krogh 2004.

30. Et eksempel på en tidligt moderne indsats petitionsskriveri er diskuteret i Langen 2015.

havn i Nordtyskland. Nogle vendte siden tilbage til Danmark, og fra fangeprotokollerne kendes enkelte, der blev pågrebet, hvilket kunne medføre, at man endte tilbage i slaveriet.

Den danske stat eksperimenterede også med at bruge straffefanger i kolonierne. Dette var dog ikke en decideret løsladelse, men derimod en variation af det, som jeg her kalder videresendelse, hvilket reelt bare vil sige, at fangen blev overført til en anden straffeinstitution. Omkring 200 mænd blev i perioden fra 1672 til 1690 sendt til Sankt Thomas for at arbejde som substitutter for de afrikanske slaver, man ikke havde held til at købe på Guldkysten.³¹ I midten af 1700-tallet ser man i protokollerne en anden variation over samme tema, da grupper af især islandske fanger blev sendt fra København til Finmarken, hvor de skulle arbejde i de små arktiske fiskersamfund. Vi ved ikke meget om deres forhold eller om, hvorvidt de der var at regne som fanger der.

Sidst, men ikke mindst, er der flugten. 531 af fangerne afsluttede deres fængselsophold ved flugt. Dertil skal lægges en mindre gruppe af dem, som flygtede, men blev pågrebet. I sidstnævnte tilfælde er tallene dog ikke komplette, da disse ikke i alle perioder er angivet i fangeprotokollerne. Det billede, der tegner sig fra de perioder, hvorfra vi også kender antallet af pågrebne, viser, at i alt omkring 20 procent af fangerne flygtede. Dette tal inkluderer ikke dem, som gjorde forberedelser, men aldrig slap af sted. Flugten bar sin egen risiko – ofte blev de pågrebne smedet i tungere jern eller sat til at betale en bøde, der oftest blev afbetalt ved, at fangen i en periode kun fik vand og brød. Hvis en fange med en dom på et bestemt antal år flygtede, risikerede denne også, at dommen blev til en livstidsdom. Dette lader til at have motiveret mange til at blive.³²

TRE HYPPIGE KREDSLØB

Disse tvangsarbejdere kunne altså have vidt forskellige baggrunde, ankomme på mange forskellige måder, være motiveret af forskellige ting afhængig af de forrige variable og igen afslutte deres tvangsarbejde på forskellige måder. Ofte vil deres livsforløb forme loops, når vi ved hjælp af modellen tegner den enkeltes vej igennem modellen. Det er naturligvis ikke alle kombinationer, der har været lige almindelige. Ved hjælp af databasen kan der derfor her forsøgsvis oplystes tre af de mest almindelige veje ind og ud af slaverierne. Disse er således mønstre, der gemmer sig i datamaterialet.

Det første mønster kan vi kalde fæstebondeloopet. Fæstebønderne var som nævnt bundet til herremandens gods, hvor de skulle yde hoveri. Samtidig var deres gårde også herremandens, og det betød, at hvis en fæstebonde lod gården stå til eller ligefrem forlod den, var det misrøgt af magthaverens ejendom. Fæstebonden var således tvunget til en vis grad af produktivitet og til at blive på sit sted. Blandt de undersøgte fanger finder man omkring 100 mænd, der blev dømt for på denne måde at have forbrudt sig imod godsejerens ejendom. Deres dom lød typisk på præcis et års fængsel. Fordi dommen var kort, var fæstebønderne ikke specielt tilbøjelige til at løbe bort. Kun tre af dem flygtede. De andre ventede på, at

31. Heinsen 2016a.

32. For en mere indgående diskussion af flugtpraksis se Heinsen 2017b: 125-156.

dommen var afsonet. De var således motiveret af den frihed, der ventede dem. Undervejs løb de dog den risiko, at fængslernes smitteklima skulle betyde døden i lænkerne. På trods af den korte varighed på deres domme døde 14 før løsladelsen. Resten blev sat fri efter afsonet dom. De var dog stadig lige så bundet til deres gods, og det forventedes således, at de vendte tilbage. Hvordan de er blevet modtaget, ved vi ikke.

Løsgængerne var ikke bundet på samme måde. Af de dømte fanger finder man 219, som var dømt for løsgængeri. Dertil skal lægges en mindre gruppe på 26 mand, der i 1730'erne ankom uden dom. Den førstnævnte gruppe inkluderede en del fanger fra Island og Norge. Dommene varierede, men var altovervejende korte. Dette forklarer, at kun godt 4 procent af dem løb bort. At de kom langvejsfra og dermed ikke var vant til smitteklimaet i «storbyen» København er med til at forklare, at denne gruppe havde den klart højeste dødelighed af alle grupper. En anden bidragende faktor er, at disse omvandrende fattige ofte har været forholdsvis gamle og i en allerede forringet fysisk forfatning. Omkring 28 procent af dem døde således. Tager vi deres kortvarige domme i betragtning, er dette tal uforholdsmæssigt højt. Tallet er endnu højere for dem, som kom fra Norge og Island. For dem, som overlevede, var der sjældent noget bånd, der ventede ved løsladelsen, og mange lader til at være vendt tilbage til deres tidligere tilværelse. For disse tegner sig således et loop, der kunne gentages flere gange. Det er således denne gruppe, der på tværs af alle grupper af indsatte huser de fleste recidivister, altså folk, der efter løsladelse ender i fængslet igen. På den måde er der mænd iblandt dem, som foretog adskillige af disse loops. Vi kender samme mønster fra de kvinder, der blev indsat i tugthusene for samme forseelse.

Helt andre mønstre tegner sig, hvis vi kigger på de grupper, som ankom med en militær baggrund. Til sammen udgjorde søfolk og soldater majoriteten af indsatte (omkring 55 procent). Af de sidstnævnte var det de kapitulerede lejesoldater, der udgjorde langt størsteparten. I samtiden blev disse ofte portrætteret som samfundets udskud. Interessant nok kan vi se, at når de ved ankomsten blev spurgt til deres alder, var soldaterne og søfolkene langt mindre tilbøjelige til at give et rundt tal end eksempelvis bønderne. Evnen til at angive sin alder præcist bruges ofte som en indikator for menneskers talfærdigheder. Dermed kan vi sige, at soldaterne faktisk var blandt de mest talkyndige af de indsatte. Mange af dem angav da også, at de formelt var udlærte håndværkere. De fleste var rekrutteret i tyske byer, hvor der eksisterede et internationalt marked for militær arbejdskraft. Det kan tænkes, at både eventyrlyst og arbejdsløshed har drevet dem til soldatertjenesten. De var på denne måde deres tids største gruppe af migrantarbejdere. Hvorvidt deres kundskaber hjalp dem i deres kriminelle handlinger, er ikke til at vide, men vi ser, at de – ligesom de andre socialgrupper, vi møder i fængslerne – ofte var involveret i forskellige former for berigelseskriminalitet. En anden hyppig overtrædelse var som nævnt desertion. Blandt de dømte var der 673 desertører, og yderligere 68 var dømt for absentering, hvilket vil sige, at de var blevet borte fra arbejdet, men ikke var bortrømt som sådan.

Desertørerne er en særlig interessant gruppe. Som det også var tilfældet med tyveri, var dommen for desertion varieret efter en række parametre, der skiftede en smule igennem perioden. Der var således forskel på, om en desertion var den pågældendes første, anden eller tredje rømning. Det gjorde også en forskel, om den var individuel, eller om der var tale om «komplot». Hvis man var deserteret med munderingen, og siden havde solgt eller mistet denne, blev det betragtet som et brud på ejendomsretten, hvilket var en skærpende

omstændighed. For at gøre ondt værre begik mange desertører også tyveri under deres rømning. Mange desertionsdomme omtaler således elementer af andre typer af overtrædelser. Ikke overraskende var straffene hårde, især for desertører for hæren. 63,2 procent af desertørerne havde en livsstraf, og mange var uærlige. Deres primære motivation til arbejdet var således ofte truslen om fysisk afstraffelse. Dette gjorde dem meget tilbøjelige til at forsøge at flygte. Især i den første del af perioden ser vi således, at soldaterne er hyppige deltagere i flugtforsøg, der ofte var kollektive foretagender, planlagt længe i forvejen. Og igen ser vi, at de desertører, der har livstidsdomme og er uærlige, er de hyppigste og har flugtrater langt over gennemsnittet. Vi ser imidlertid også, at de har en lidt lavere succesrate end andre grupper. Det samme gør sig gældende for søfolkene. Årsagen til dette skal højst sandsynligt findes i, at de ofte søgte at lade sig rekruttere igen efter flugten. Dermed kunne også deres veje ind og ud af slaverierne forme loops. Fra en række sager i admiralitetets arkiv ser vi, hvordan eksmilitære fanger på Bremerholm eller fra Stokhuset lod sig rekruttere til regimenterne rundt om på Sjælland, når de var lykkedes med at bryde ud af slaverierne.³³

Ekssøfolk lod sig tilsvarende herve til handelsskibe. Begge dele kunne give lidt hurtige penge på hånden, og ofte var det så muligt at løbe bort igen. Nogle ekssoldater lod sig herve for at løbe, for igen at lade sig herve og igen løbe. Dette kunne de gøre igen og igen, fordi regimenternes hvervning var organiseret uafhængigt af hinanden. Dette var dog også en risikabel strategi for fangen, for ved hvervningen skulle den nye rekrut kunne dokumentere sin identitet, og fanger på flugt havde ingen legitime papirer at vise frem. Derfor forbedte mange fanger også deres flugt ved at forfalske pas eller købe gamle pas af folk, de kom i kontakt med gennem arbejdet rundt om i byen.³⁴ Vi ved ikke, hvordan de mange brændemærkede eller kagstrøgne fanger dækkede deres ar. Ligesom med løsgængernes recidivisme ser vi eksempler på, at eksmilitære fanger foretager dette loop igen og igen, hver gang de bryder ud. En variation over samme militære loop kunne naturligvis opstå, når en fange i stedet for at flygte blev rekrutteret direkte fra fængslet af regimenterne selv. Der er således her tale om flere variationer.

NIELS KROGS LIVSVEJ

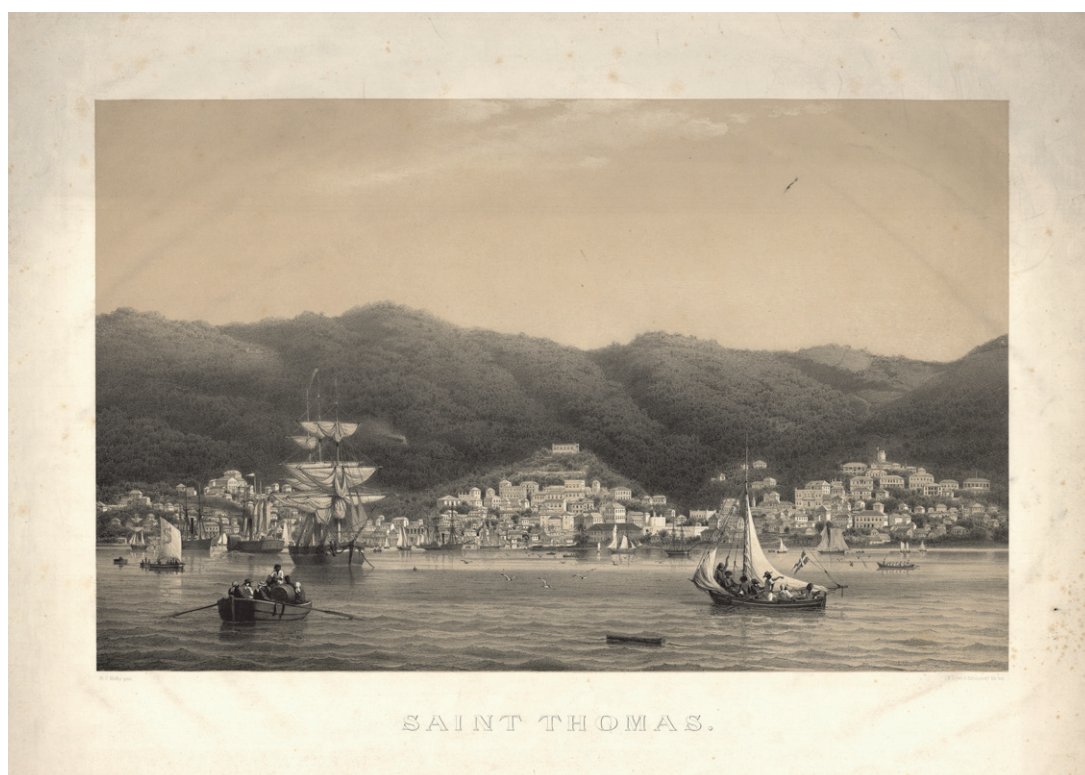
Vi ser altså, hvordan nogle mønstre træder frem i materialet som gentagelser. Og i disse tilfælde knytter fangernes handlinger sig netop til deres baggrund, der betyder, at mødet med straffesystemet antager en bestemt form, ligesom afslutningen på dette møde vil være tilbøjeligt til at følge særlige veje. Bag disse gruppers mønstre gemmer sig imidlertid individuelle forløb, der i nogle tilfælde byder på en lang række variationer over disse mønstre. Foruden at afsløre denne variation kan studiet af enkeltindivider også hjælpe os til at se, hvordan den komplekse sammenkædning af straffesystem og arbejdsmarked, som afsløres af fængselsprotokollerne, kunne forme liv på nogle gange overraskende måder. De hjælper

33. Se eksempelvis RA, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokol 1727–1732, fol. 135-137.

34. Se eksempelvis RA, Holmens chef, Domme over fangerne på Bremerholmen 1721-1724, dokumenter vedrørende Abraham Bølge.

os således til at forstå mulige sammenhænge imellem modellens kategorier og kan derved både eksemplificere og komplicere denne.

Et godt eksempel på en livshistorie, der viser, hvordan det enkelte individs møde med straffearbejdet kunne være særdeles kompliceret, er soldaten Niels Krogs. Det første vidnesbyrd om denne person og hans skæbne stammer fra 1685. På dette tidspunkt var han ifølge sine egne udsagn en ganske ung mand på omkring de 18 år. Han var fra Jylland, hvor hans far angiveligt var herredsfoged. Vi ved ikke, om han var udskrevet eller kapituleret. Uanset hvad var han hurtigt kommet på kant med loven, da han stak en anden soldat med en kniv. Dette kostede ham en livsstraf, der skulle afsones på Bremerholm. På dette tidspunkt var Vestindisk-Guineisk Kompagni i gang med forberedelser til en ekspedition til Sankt Thomas, og sammen med 25-30 andre fanger blev Krog udvalgt til at trælle i den tropiske hede, hvis smitteklime med god grund var berygtet for at slå fanger ihjel. Krog ankom til Caribien i foråret 1686. Her blev han af ekspeditionens leder valgt til at tjene som soldat. I modsætning til de fleste andre af de fanger, der udvalgte til kolonislaveri, var Krogs ære stadig intakt, og derfor var han egnet til tjenesten. Han forlod således tvangsarbejdet ved at blive genhervet – altså et loop.

Havnen i Charlotte Amalie på St. Thomas i Dansk Vestindia. Litografi av I. W. Tegner & Kittendorfs lith. Inst. etter Fritz Melby. Foto: Nationalmuseet Danmark

Krog brød sig dog ikke om militærtjenesten ved fortet, så i august samme år begyndte han at lægge planer om flugt sammen med straffefangerne på stedet samt en soldat ved navn Søren Islænder, der var blevet hans ven. Komplottet blev opdaget, men under retssagen lykkedes det Krog og Islænder at bryde ud af fortets fangehul og slippe over muren. I løbet af de følgende uger levede de på må og få. De stjal mad fra plantagerne om natten og gemte sig i urskoven om dagen. De planlagde at bygge en tømmerflåde og flygte vestpå imod Puerto Rico, der også var koloniens afrikanske slavers foretrukne flugtdestination. De manglede dog redskaber til at fælde træ, så en nat brød de ind hos kompagniets snedker for at stjæle redskaber. Det var dog intet brugbart at finde. I stedet fik de mere radikale planer. Soldater tyede nogle gange til det drastiske middel at indgå en pagt med Satan selv imod at få dennes hjælp. Flere eksmilitære indsatte på Bremerholm skrev således breve til Djævelen for at skaffe assistance til at undvige. Krog og Islænder ønskede hjælpen til at slippe væk fra øen, men det forblev ved planen, fordi de heller ikke havde noget papir at skrive på. I starten af september blev de fanget.

Det viste sig dog under retssagen, at den nye guvernør på øen ikke vidste, at Krog tidligere havde været straffefange, og den føromtalt ekspeditionsleder var rejst. Derfor fik de to begge en «mild» dom på tre års lænket tvangsarbejde på koloniens plantage, der her fik samme funktion som slaverierne i København. Dermed skiftede Krog igen til en ny ufri arbejdsrelation. På plantagen var også to andre fanger fra komplottet i august, og med dem lagde Krog og Islænder nye planer. De fik brudt deres jern på en måde, hvor de kunne tage dem af om natten – en praksis, vi også kender fra Bremerholm – og i ly af mørket forbedrede de en ny flugt og samlede blandt andet mad ved at bryde ind i kompagniets pakhus. I starten af november stjal de en kano og flygtede. Desværre blev de igen pågrebet på en af de mindre nærliggende øer – muligvis fordi kanoen var for lille til at holde dem sikkert på det åbne hav. Det var Krogs sidste flugtforsøg. Modsat de to andre straffefanger i komplottet blev hans liv ganske vist reddet grundet guvernørens uvidenhed om Krogs baggrund, men hen over vinteren raserede en epidemi i kolonien. Den blev Krogs endeligt.³⁵

NIELS LARSENS VEJ

Vi ser altså, hvordan Krog i løbet af få år havde taget flere ture ind og ud af lænker og befundet sig i en række forskellige ufrie arbejdsrelationer. Bremerholm var kun et kortvarigt opholdssted i et liv, hvor Krog på meget kort tid bevægede sig imellem adskillige forskellige typer af ufrihed og igen og igen udnyttede mulighederne for at søge sin frihed. For at forstå sådanne skift kan vi se på et andet eksempel, endnu en Niels. Denne eksemplificerer ganske tydeligt det militære loop diskuteret ovenfor, men viser også, hvordan dette i praksis kunne indebære flere forskellige muligheder. Denne Niels bar efternavnet Larsen

35. Jeg har beskrevet Krogs oplevelser mere grundigt i Heinsen 2016b. De vigtigste dokumenter til hans livshistorie findes i RA, Vestindisk-Guineisk Kompagni, boks 89, Christopher Heins til direktørerne af Vestindisk-Guineisk Kompagni, 5. november 1686; Vestindisk-Guineisk Kompagni, boks 486, retsdokumenter fra Sankt Thomas; Vestindisk-Guineisk Kompagni, boks 496, journal holdt på Sankt Thomas. Han er også omtalt i Bro-Jørgensen 1966.

og var oprindelig fra Møn. Han blev udskrevet til soldatertjeneste under Store Nordiske Krig. I 1714 blev han dømt for at have begået krybskytteri på kronens eget gods. Dette kostede ham en livstidsdom på Bremerholm, men hans ære forblev intakt. Dette betød, at han kunne stå til rådighed, da hæren senere samme år manglede arbejdskraft. Han blev hvervet til regimentsprofos og forlod dermed straffearbejdet for igen at arbejde i hæren. Han foretog således sit første loop.

Jobbet som profos var dog ikke specielt attraktivt. Måske derfor deserterede Niels Larsen fra regimentet og lod sig hverve til et andet, denne gang som menig soldat. I 1716 blev denne forbrydelse dog opdaget, og han blev igen dømt til livslangt straffearbejde på Bremerholm. Det er uklart, om han i denne omgang mistede æren eller ej. To år senere udnyttede han sammen med en ven muligheden, da den fangefoged, der vogtede over dem, en dag under arbejdet drak sig svært beruset. De flygtede i første omgang ud på Sjælland, hvor de i en periode lader til at have boet hos Larsens medfanges far. Førnævnte fangefogeds behov for oprejsning betød dog, at han fulgte i deres spor og opsøgte faderen, men uden held. Larsen drog videre og lykkedes trods sin mangel på identifikationspapirer med at få færgeovergang til Fyn. Her arbejdede han i flere år som daglejer i landbruget.

Et ønske om at se sine brødre fik ham dog til at søge tilbage over bæltet. Undervejs tjente han fire uger hos en mand i Ringsted. På Møn fik han tilsyneladende sin bror Anders Larsens gamle soldaterpas. Imidlertid blev Niels dog pågrebet og afsløret. Han havde været på løs fod i 2.204 dage. Ved ankomsten tilbage på Bremerholm blev han dømt til katning og ikklædt et halsjern, der var sværere at bryde end de livjern, fangerne normalt bar. Året efter forsøgte han så igen. Denne gang lykkedes det ham at slippe ud af syne under det daglige arbejde. I to døgn gemte han sig så under broen til Holmen, men til sidst tvang en stigende vandstand ham til at forlade sit skjul, hvorefter han igen blev pågrebet. Det er det sidste, vi hører til ham, før han døde i maj 1727. I samme år var dødeligheden høj muligvis på grund af en kombination af høje kornpriser og en epidemi. Niels Larsen er muligvis blevet offer i samme ombæring.³⁶

UFRIHEDENS CIRKLER OG DE UFRIS STRATEGIER

Disse individuelle historier viser, hvordan ufriheden var et vilkår, som formede arbejdernes liv i det tidligt moderne samfund. De bevægede sig således ud og ind af en række arbejdsforhold, der alle var præget af grader af tvang. På den måde passer straffearbejdet til det samfund, der benyttede det.³⁷

Det fængselssystem, der opstod omkring år 1600 og bestod indtil det moderne fængsels fremkomst omkring 1850, roterede da også entydigt om arbejdet. Det arbejde var først og

36. Larsens liv diskuteres kort i Krogh 2015. Kroghs fremstilling er her suppleret med oplysninger fra de førnævnte fangeprotokoller samt fra RA, Admiralitetet, Underadmiralitetsretten, Dombøger 1717-1719, boks 22, fol. 171-174; RA, Admiralitetet, Overadmiralitetsretten, Standretsprotokoller, 49, fol. 5.

37. At historiske straffeformer må læses i lyset af deres tids økonomiske og sociale relationer, har været en grundpræmis i især den marxistiske del af fængselsforskningen siden Georg Rusche og Otto Kirchheimers klassiske værk (Rusche & Kirchheimer 1939/1967).

fremmest arbejde i statens tjeneste og knyttede sig, som jeg har søgt at vise, på forskellig vis til den militære sektor. Med afsæt i Marcel van der Lindens analytiske forsøg på at dissekere selve tvangen i det tvungne arbejde har jeg søgt at vise, hvilke veje der førte ind og ud af disse tvangsarbejdsanstalter, og hvordan disse var knyttet til et bredere arbejdsmarked, hvor grader af ufrihed var tingenes orden.

Denne artikel har præsenteret et forsøg på at analysere, hvordan forskellige elementer af tvang var kædet sammen i straffearbejdet. Disse kæder kommer til udtryk som mønstre i datamaterialet, hvor bestemte veje ind og ud af tvangsarbejdet står frem som mere hyppige end andre. Man kunne identificere mange andre sådanne mønstre, men de her omtalte kredsløb – og især det, jeg har kaldt det militære loop – er nogle af de vigtigste, når vi vil forstå sammenkoblingen af straffearbejde og arbejdsmarked. Samtidig har jeg også forsøgt at vise, hvordan straffearbejderne ikke var passive tilskuere til deres egen udnyttelse. I stedet havde de ganske forskelligartede oplevelser, der på flere måder også knyttede sig til deres baggrunde.

LITTERATUR

- Appel, H.H. (1999). *Tinget, magten og æren*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Björn, C. (1981). *Bonde, herremand, konge: Bonden i 1700-tallets Danmark*. København: Gyldendal.
- Brass, T. (2017). Who These Days is Not a Subaltern? The Populist Drift of Global Labor History. *Science & Society* 81, 2017 (1), 10-34.
- Bro-Jørgensen, J.-O. (1966). *Vore Gamle Tropolonier: Dansk Vestindien indtil 1755*, 2. udg. København: Fremad.
- Dalgas, I. (2014). *De bremerholmske jernfanger og fangevogtere på fæstningen Christiansø 1725-1735*. Aarhus: Ingeborg Dalgas.
- Danske Lov* (1683). § 1-13-19 og 1-13-20.
- Eckert, A. (ed.) (2016). *Global Histories of Work*. Berlin: De Gruyter.
- Fr. Stuckenberg, F. (1893-96). *Fængselsvæsenet i Danmark: En historisk skildring*. København: G.E.C. Gad.
- Hansen, P.W. (2007/2008). Miraklernes tid: Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København. *Historiske Meddelelser om København*, 5-62.
- Heinsen, J. (2016a). Dissonance in the Danish Atlantic: speech, violence and mutiny, 1672-1683. *Atlantic Studies* 13/2, 187-205.
- Heinsen, J. (2016b). Flygtige Stemmer: Straffefanger i Dansk Vestindien. *TEMP* 7/13, 4-26.
- Heinsen, J. (2017a). Maritime Cultures of Crime, 1600-1800. I Krogh, T., Christensen, C.B. & Kallestrup, L.N. (eds.), *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500-1800*. London: Routledge.
- Heinsen, J. (2017b). *Mutiny in the Danish Atlantic World: Convicts, Sailors and a Dissonant Empire*. London: Bloomsbury.
- Kamp, J. (2016). Between Agency and Force: The Dynamics of Desertion in a Military Labour Market, Frankfurt am Main. I Kamp, J. & Rossum, M. van (eds.), *Desertion in the Early Modern World* (s. 49-72). London: Bloomsbury Academic.
- Krogh, T. (1987). *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*. Odense: Odense Universitetsforlag.

- Krogh, T. (1994). Bødlens og natmandens uærlighed. *Historisk Tidsskrift* 94/1, 30-57.
- Krogh, T. (2000). *Det store natmandskomplot: En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*. København: Samlerens Forlag.
- Krogh, T. (2004). Henrettelsens fascination: Om selvmordsmord og statsreligiøsitet i 1700-tallet. *Den jyske historiker* 105, 19-34.
- Krogh, T. (2015). Tyven. I Duedahl, P. & Langen, U. (eds.), *Nattens gerninger*. København: Gads Forlag.
- Krogh, T. (2017). Larcenous Soldiers. I Krogh, T., Christensen, C.B. & Kallestrup, L.N. (eds.), *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500-1800*. London: Routledge.
- Langen, U. (2015). Tyven. *Den utrolige historie om manden, der stjal guldhornene*. København: Politikens Forlag.
- Lichtenstein, A. (ed.) (2015). *Global Convict Labour*. Leiden: Brill.
- Linden, M. van der (2008). *Workers of the World: Essays toward a global labor history*. Leiden: Brill.
- Linden, M. van der (2016). Dissecting Coerced labor. I Linden, M. van der & García, M.R. (eds.), *On Coerced labor: Work and Compulsion after Chattel Slavery*. Leiden: Brill.
- Marx, K. & Engels, F. (1848/2012). *The Communist Manifesto*. New Haven: Yale University Press.
- Matthiessen, H. (1910/1962). *Bøddel og galgefugl: Et kulturhistorisk forsøg*. København: Gyldendal.
- Mührmann-Lund, J. (2016). Good Order and the Police: Policing in the towns and the countryside during Danish absolutism. *Scandinavian Journal of History* 41/1, 71-90.
- Nielsen, L.E. & Nielsen, P.T. (2005). *Danmarks værste fængsel: Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47*. København: Gyldendal.
- Olsen, O. (1978). *Christian 4.s tugt- og børnehus*. København: Wormianum.
- Olsen, P.E. (red.) (2017). *Vestindien: St. Croix, St. Thomas og St. Jan*. København: Gads Forlag.
- Petersen, K.S. (2002). *Geworbne Krigskarle: Hvervede soldater i Danmark 1774-1804*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Rediker, M. (2007). *The Slave Ship: A Human History*. London: John Murray.
- Rossum, M. van (2015). Claiming their Rights? Indian Sailors under the Dutch East India Company. I Fusaro, M. m.fl. (eds.), *Law, Labour and Empire: Comparative Perspectives on Seafarers, c. 1500-1800*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rusche, G. & Kirchheimer, O. (1939/1967). *Punishment and Social Structure*. New York: Russell & Russell.
- Sandmo, E. (2002). *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Seerup, J.J. (2010). *Søetaten i 1700-tallet: Organisation, personel og dagligdag i 1700-tallets danske flåde* (ph.d.-afhandling), København: Københavns Universitet.
- Sellin, J.T. (1976). *Slavery and the Penal System*. New York: Elsevier.
- Smallwood, S. (2008). *Saltwater Slavery. A Middle Passage from Africa to American Diaspora*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Smith, P.S. (2003). *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Copenhagen: Forlaget Forum.
- Snyder, T. (2010). Suicide, Slavery, and Memory in North America. *Journal of American History* 97/1, 39-62.
- Spierenburg, P. (2015). Prison and Convict Labour in Early Modern Europe. I De Vito, C.G. & Lichtenstein, A. (eds.), *Global Convict Labour*. Leiden: Brill.

- Stanziani, A. (2009). The Legal Status of Labour from the Seventeenth to the Nineteenth Century. *International Review of Social History* 54, 359-389.
- Steinfeld, R.J. & Engerman, S.L. (1997). Labor – Free or Coerced? A Historical Reassessment of Differences and Similarities. I Bass, T. & Linden, M van der (eds.), *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern: Peter Lang.
- Østhus, H. (2013). *Contested Authority: Master and servant in Copenhagen and Christiania, 1750-1850* (ph.d.-afhandling), Firenze: European University Institute.
- Östlund, J. (2014). Schweden zum Verkauf: Kriegsgefangenschaft und Sklaverei während des Großen Nordischen Krieges. *Werkstattsgeschichte* 66/67, 119-134.